

УРЕДНИК

Проф. др Зорица Никитовић

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

академик Јасмина Грковић-Мејдор (САНУ),
академик Бранко Летић (АНУРС),
др Срђан Рудић, проф. др Наташа Драгин, проф. др Зорица Никитовић,
проф. др Радмило Пекић, проф. др Јелица Стојановић,
проф. др Виктор Савић

РЕЦЕНЗЕНТИ

Академик Десанка Ковачевић-Којић, САНУ
Академик Александар Лома, САНУ
Академик Бранко Летић, АНУРС

ОРГАНИЗАЦИОНИ ОДБОР НАУЧНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ

Драган Давидовић, проф. др Драга Мاستиловић,
проф. др Боривоје Милошевић, проф. др Бране Микановић,
проф. др Петар Пенда, проф. др Ранко Поповић, дописни члан АНУРС

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ

**СРПСКО ПИСАНО НАСЉЕЂЕ И ИСТОРИЈА
СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ БОСНЕ, ХУМА И ТРАВУНИЈЕ**

БАЊА ЛУКА – ИСТОЧНО САРАЈЕВО
2021

Невен Исаиловић

ХУМ И ХУМСКА ЗЕМЉА У ТИТУЛАТУРИ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ВЛАДАРА И ВЕЛИКАША

У раду су анализирани помени Захумља, Хума и Хумске земље који су се јављали у средњовековним документарним изворима, првенствено у склопу титулатуре преднемањићких српских владара, главне владарске линије и побочних грана династије Немањића, хрватских великаша Шубића Брибирских, босанских банова и краљева из династије Котроманића, те босанских великаша (пре свега Санковића, Косача и Радивојевића-Влатковића). Подаци из интитулација, али и диспозиција и потписа, контекстуализовани су допунским освртима на историјске околности у којима су владарске и властeosке исправе настајале, као и на друге помене Хума у наведеним документима. На основу повеља и писама, канцеларијско-нотарских и сигилографских споменика различите провенијенције, уз додатну консултацију наративних извора и османских пописних дефтера, утврђено је ко је све претендовао на власт над Хумом, тј. Хумском земљом у средњем веку и по којој основи, затим које су државне и правне традиције на том простору биле најдугочечије, те ко су били баштиници хумског политичког идентитета у средњем веку и раном османском раздобљу. Веома кратак осврт посвећен је и изградњи појма Херцеговине који ће, упркос различитом просторном оквиру, с временом у потпуности потиснути појам Хумске земље као политичко-географске области.

Кључне речи: Хум, Хумска земља, Захумље, Срби, Хрвати, Босна (средњовековна), средњи век, документи, интитулација, дипломатика.

Према спису Константина VII Порфирогенита „О управљању Царством” Захумље је било једна од словенских кнежевина у којој живе Срби. Како царски спис наводи: „Они који сада тамо живе Срби су из времена оног кнеза који је тражио заштиту код цара Ираклија. Зову се Захумљанима због брда званог Хум, а на језику Словена *за хумом* значи *иза брда*.” Међу градовима се помињу Бона (можда Благај над реком Буном) и Хум, преко брда, као и Стон, Мокрискик, Јосли, Галумаиник и Добрискик.¹ Захумље се у приморју оквирно простирало од ушћа Не-

¹ Ферјанчић 1959: 59–61; MORAVCSIK, JENKINS 1967: 160–163; Мишић 1996: 19–21; Ђирковић 1998: 12–14, 19; БУБАЛО 2019: 252–253. Више о појмовима Захумље, Хум и Хумска земља и границама наведених области в. ТРПКОВИЋ 1964: 225–260.

ретве до Ријеке Дубровачке, а у залеђу су се ређале жупе с обе стране реке Неретве, с тим што је простирање Захумља на одређене области западно од Неретве можда последица накнадног проширења. Према хроничарским подацима који се најчешће везују за рано немањићко раздобље, што се односи најпре на податке из тзв. „Летописа попа Дуљанина”, у Захумљу су се налазиле жупе Стон, Приморје, Попово, Жабско, Лука, Велика, Гора, Имота, Веченић (Вечерић), Дубрава и Дабар.² Временом се придруженим делом Хума почела сматрати и тзв. Крајина – простор између Неретве и Цетине, односно планине Биокова и мора.³ Захумљем је у првој половини X века владао знаменити кнез Михаило Вишевић који је покушавао да одржи своју власт суочен са снагом Србије Вишеслављевића и Хрватске Трпимировића, тражећи повремено и помоћ Бугарске.⁴ Век доцније, Захумље се нашло у саставу српске државе династије Војислављевића чији је центар био у Дукљи.⁵ Из тог времена је остала сачувана црква Св. Михаила у Стону са ктиторским портретом, како извори кажу, „трибалског и српског предводника” и потоњег „краља Словена” Михаила.⁶ У смутним годинама после смрти Михаиловог сина, краља Бодина, односно у првој половини XII века, Захумље, изгледа, обнавља своју стару аутономију, али не прекида у потпуности своје везе са српском државом коју у Рашкој почињу да формирају Вукановићи и, доцније, Немањићи.⁷

До времена Немањића, уз појам Захумље, који се постепено губи, јављају се појмови Хум и Хумска земља, да означе исти политичко-географски појам – кнежевину тј. кнештво које је имало своје обичаје и самоуправу, али се често налазило у склопу велике српске државе.⁸ Иако је готово сигурно кнештво постојало, после Михаила Вишевића прошли су векови пре него што се у интитулацијама и адресама у склопу дипломатичких извора јавила титула *хумски кнез*. Но, чињеница да је број извора пре XII века изузетно мали онемогућује поуздане закључке. Нису сви неспорни владари Хума увек дословце називани „кнезовима

² РАЌИ 1881: 93–94; ШИШИЋ 1928: 327; ТРПКОВИЋ 1964: 230–233; МИШИЋ 1996: 22–38; КУНЧЕР 2009: 118–119. Постоје извесна неслагања да ли су Велика, Гора и Имота три жупе или је реч о две (из изворника није јасно да ли се ипак ради о Великој Гори или, можда, о Горимоти).

³ ТРПКОВИЋ 1964: 233–237; МИШИЋ 1996: 29–30, 35–36.

⁴ ФЕРЈАНЧИЋ 1959: 60; MORAVCSIK, JENKINS 1967: 160–163; ЋИРКОВИЋ 1981: 157–163; МИШИЋ 1996: 41–43; ЖИВКОВИЋ 2006: 59–66.

⁵ БЕШИЋ и др. 1967: 381–408; ЋИРКОВИЋ 1981: 182–196.

⁶ ЖИВКОВИЋ 2006: 87–93.

⁷ ЖИВКОВИЋ 2006: 95–103.

⁸ ТРПКОВИЋ 1964: 230–231.

хумским”. Кнез Деса из средине XII века је углавном навођен само као кнез, касније жупан, а само се у два фалсификата наводи, између осталог, и као велики кнез захумски („Desse voluntate et dispositione Dei magnus comes terre Zachulmie”) и херцег Захумља („Dessa Dei gratia Dioclie, Stobolie (!), Terbunie, Zacholmie dux”).⁹ Брат Стефана Немање – Мирослав – хумски је кнез према своме печату („печатъ кнеза хлмьскога Мѣрослава”), сада изгубљеном, и једној позној летописачкој белешци, али не и према повељи коју је издао Дубровчанима (1190) и према повељи свога брата Немање из 1186. У тим актима, он је просто „comes Miroslavus”, а његов крстолики монограм са потписом је насловљен као „кръсть кнеза Мѣрослава”.¹⁰

Међутим, Мирослављева лоза ће, посебно после успешног ратовања Немање и браће у западним српским областима и појединим приморским градовима, воспоставити Хумско кнештво као посебан ентитет у оквиру државе Немањића.¹¹ Тако Немања и Мирослав у уговор са Дубровчанима из 1186. укључују одредбу да „Sclavi de Chelmunia” (Словени тј. Срби из Хумске) могу слободно куповати робу у Дубровнику.¹² На основу једног недовољно јасног податка, сачуваног у латиничком препису Немањине повеље Сплићанима (1190–1194), постоји мишљење да је Мирослављева владавина Хумом једно време била прекинута јер је Хумску земљу на управу добио Растко Немањић, потоњи Свети Сава. Међутим, одредба која гласи – „Сплићани да долазе слободно у моју земљу и сина ми Растка и у Хумску земљу и сина ми Вука у Зету” („Splechiani da si izlaze suobodno u moju zemgliu i sna mi Rastacha i u Humschu zemgliu i sna mi Vlacha u Zetu”) – није сасвим јасна.¹³ Је ли Хумска земља исто што и земља Немањиног сина Растка или су то две одвојене земље како би сугерисао везник „и”? Тешко је рећи. Према мишљењима појединих историчара, Хум и Зета су, будући да су тамо постојали побочни огранци Немањића, имали посебан статус у односу на Рашку или Требињску област.¹⁴ Ако је икада и напуштао трон хумског кнеза, Мирослав је на њему провео последње године живота, по-

⁹ Смицклас 1904: 67–69; Шишић 1928: 193, 201; Мишић 1996: 46–48; Живковић 2006: 141–148; Бубало 2019: 259.

¹⁰ Станојевић 1923: 30, 34; Стојановић 1927: 184, 190; 1929: 1; Анђелић 1970: 55–58; Мишић 1996: 109–110; Мошин и др. 2011: 48, 56–57; Равић 2012: 15, 17, 19; Порчић 2017: 129–133.

¹¹ Мишић 1996: 48–51; Порчић 2016: 203–212.

¹² Мошин и др. 2011: 47; Порчић 2017: 130; Бубало 2019: 262.

¹³ Динић 1955: 70. 76–79; Ружичић 1962: 294–297; Мошин и др. 2011: 63–64.

¹⁴ Трпковић 1964: 231; Мишић 1996: 51; Порчић 2016: 207–211; Бубало 2019: 260.

сле Растковог замонашења, а његов малолетни син Андреј имао је такмаце у борби за власт.¹⁵

За време малолетства Мирослављевог сина, у Хуму се појавио извесни кнез Петар, можда његов сродник, али свакако противник, познат, између осталог, и по сачуваном запону (копчи) на коме се први пут помиње титула великог кнеза хумског – „запонъ велнега кнѣза хумскога Петра”. Латинско-италијански запис на истој копчи, пак, назива Петра просто *comes Petrus* („pretende comiti Pet[ro]”).¹⁶ Иако је потиснут у западни део Хума од стране Немањића око 1207. године, он је и даље наступао доста самостално и 1220-их је чак биран за сплитског кнеза, а умро је око 1227.¹⁷ Његово време донело је прве јасне претензије Угарске на Хумско кнештво. Наиме, брат угарског краља Емерика, тада хрватски херцег Андрија, потоњи краљ Андрија II, сукобио се с Петром око 1198, упао у Хум и додао својим титулама и титулу херцега Хума („Ego Andreas tercii Bele regis filius Dei gracia Jadere ac tocius Dalmacie et Chroacie Chulmeque dux”), користећи је неколико година.¹⁸ Тај чин је, теоријски, могао бити извор каснијих претензија Угарске, али и хрватских банова на овај крајишки простор српске и, касније, босанске државе. Међутим, нема непосредних сведочанстава која би потврђивала ову хипотезу.

Када се корпус сачуваних исправа посматра као целина, стиче се утисак да су краљеви из династије Немањића релативно ретко наводили Захумље и Хум у својим интитулацијама, а неколико примера којима располажемо потичу из раздобља раног краљевства. Тако се, од више повеља Стефана Првовенчаног, само у Мљетској (вероватно око 1217–1220), краљ у интитулацији (али не и потпису) наводи као „ѿтефанъ велики краљъ, наѿвѣстѣнынъ господнынъ вѣсе сръбѣске земље и Днѡкланѣ и Далѡматинѣ и Травѡунинѣ и Хѡмѡске земље”, док се у оснивачкој Жичкој повељи међу краљевим земљама наводи Захумље („кралъ вѣсе сръбѣске земље, Днѡкланѣ и Травѡуннѣ и Далѡматинѣ и Захѡмлинѣ”).¹⁹ У латинском писму папи Хонорију III из 1220. године Стефанова титула гласи „Stephanus Dei gratia totius

¹⁵ Мишић 1996: 51; Порчић 2016: 207–212.

¹⁶ КОВАЧЕВИЋ 1884: 110–118; Мишић 1996: 51–52; Порчић 2016: 210–214; BELAJ 2017: 369–385.

¹⁷ Мишић 1996: 51–52; Порчић 2016: 212–213.

¹⁸ SMİÇKİLAŞ 1904: 293, 296–297, 309, 353, 355, 357, 361; 1905: 2–4, 17, 273; БУБАЛО 2019: 266–267.

¹⁹ СТАНОЈЕВИЋ 1913: 143–144; Мишић 1996: 111–112; МОШИН и др. 2011: 91, 108–109; Порчић 2017: 136; БУБАЛО 2019: 250, 262, 286.

Servie, Dioclie, Tribunie, Dalmatie atque Chlumie rex.”²⁰ Његов најстарији син Радослав 1234. наводи да Дубровчани треба да „ходе съ скондан си тръгн по всѣи земьлн области кралеѣвства мн свободно, и по Хльмьскѣ земьлн и по Зетѣ и по всакнѣмъ тръгомъ кралеѣвства мн”, а спомиње и хумске могоорише (данке за употребу хумских винограда од стране Дубровчана).²¹ Радослављев брат Владислав каже 1237. у повељи Сплићанима да је „kraglie uschih rascocih [i] dioticliscih”, али у повељи Дубровчанима издатој две године раније наводи да је „ѡтефанъ Владиславъ...кралъ всѣхъ рашкнѣхъ земьлн и Дншкантиѣ и Далмѣцѣ и Трѡвѣннѣ и Захльмнѣ”, а сличан облик се среће и у потпису једне Владислављеве повеље Хиландару („...и Захлѣмнѣ”).²² Јасно је да је Хум највише истицан у документима који су се тицали хумске тематике, те у онима упућеним Дубровнику који је са Хумским кнештвом имао развијене односе и обичајно право, па су Немањићи желели да истакну своју владавину над овом облашћу. Имајући то у виду, треба приметити да су, када се у обзир узму типологија, намена и језик исправа, помени Хума ипак били у знатној мери присутни. Наиме, у интитулацијама које појединачно наводе бар неку од „Поморских земаља”, Хум се јавља веома често, а интитулације са набрајањем земаља остаће нарочито присутне у документима на латинском језику. Од средине XIII века, када је у активну употребу у немањићким интитулацијама ушла дводелна одредница „Српска земља и Поморска”, број помена Хума у ћирилским документима знатно је смањен.

Краљ Урош, као представник централистичких тенденција (које се срећу и пре његове владавине), најчешће се називао „кралъ все ѡрьбске земьле и Поморьске” или „кралъ всехъ ѡрьбскнѣхъ земьлн и Поморьскнѣхъ”²³, али је у повељама које су се конкретно тицале Хумске епископије, помињао и Хум, па је тако, у повељи манастиру Св. Богородице у Стону (око 1252) „господинъ кралъ и сѣ Богомъ самодръжьць все ѡрьпьскыѣ земьле и Поморьскыѣ и Хльмьскыѣ ѡтефанъ Ѳурошь” (у потпису: „ѡтефанъ Ѳурошь по мнлостн Божнен

²⁰ Раѡки 1875: 53–56; Буѡало 2019: 250, 262, 287.

²¹ Стојановић 1929: 11; Трпковић 1964: 231–232; Мошин и др. 2011: 130; Порчић 2017: 140; Буѡало 2019: 276–277.

²² Станојевић 1913: 145; 1923: 36; Стојановић 1929: 14; Динић 1955: 88–94; Ружичић 1962: 294–297; Мошин и др. 2011: 138, 144, 148; Порчић 2017: 142–145; Буѡало 2019: 250. О сличној титулатури у наративним изворима (житијима, летописима, записима) који се односе превасходно на Немањиће од Немање до Стефана Дечанског, али и на касније раздобље, в. Буѡало 2019: 250–251, 259–260.

²³ Стојановић 1929: 16–21; Мишић 1996: 110–111, 114–115; Мошин и др. 2011: 212, 231, 251; Порчић 2017: 149, 160, 162; Буѡало 2019: 272–281. Синиша Мишић сматра да је Урош I укинуо титулу великог хумског кнеза.

краљ Српскихъ земљахъ и Поморскихъ и Далматинъ”).²⁴ Истом повељом он даје манастиру, тадашњем седишту епископије, села у Хумској земљи („оу Хумској земљи”), међу којима су била и нека у Крајини (нпр. Живо-шће), која је већ од нешто раније сматрана делом Хума.²⁵ Свега неколико година касније, Урош је, услед премештања седишта епископије у цркву Св. Апостола Петра и Павла на Лиму (данас у Бијелом Пољу), на ту цркву пренео све оно што је својевремено дао Богородици Стонској, помињући опет села у Хумској земљи, али, ретроспективно, и великог хумског кнеза Мирослава („великому кнезю хумскому Мирославу”).²⁶ Касније и краљ Милутин, у повељи лимској цркви Св. Апостола Петра и Павла из 1317–1321, помиње дохотке Хумске земље („Хумскихъ земље дохотци”) који припадају епископији хумског епископа Данила („кнѣпскоупъ хумскн”).²⁷ Зашто је дошло до премештања епископије није питање на које треба да одговори овај рад. Не чини се да су на то утицале нестабилне верске, већ нестабилне политичке прилике, али и земљотрес који се наводно десио око 1252. године. Српска црква је тада била под заштитом владарске династије, а не толико локалне властеле која је у Хуму била јака.²⁸

О нестабилности у Хуму сведочи и чињеница да је власт тамо годинама држао већ поменути Петар чије су везе са Немањићима нејасне. Он је успео да се ослободи угарског притиска херцега Андрије и да се одржи на западу. Неко време га је на том подручју наследио Тољен, кога су Угри напали у крсташком походу око 1237, да би се, после Тољенове смрти (1239), као једини „велики кнез хумски” истицао Мирослављев син Андреј, који се тако назива и у уговорима са Дубровником и Трогиром („кнезь вели хумскн њндрѣн”) из 1230-их и 1247–1249.²⁹ Ње-

²⁴ Станојевић 1923: 37; Мошин и др. 2011: 196, 198; Бујало 2019: 276.

²⁵ Трпковић 1964: 232, 234; Мошин и др. 2011: 196.

²⁶ Мишић 1996: 111–112; Мошин и др. 2011: 227, 229.

²⁷ Мошин и др. 2011: 521, уп. и 428; Бујало 2019: 259. У истом раздобљу, краљица Јелена се, као ктитор цркве Св. Срђа на Бојани 1290. наводи као „regina Servie, Dyoclie, Albanie, Chilmie, Dalmacie et Maritime regionis”, а Хум („Celmia”) се помиње и у владарској титулатури српског краља у млетачком препису Которског статута с почетка XIV века. О сличној пракси сведоче и поједине инскрипције страних, превасходно млетачких, аката из тог периода (Бујало 2019: 267–269).

²⁸ Јанковић 1985: 32, 35, 38–40; Ивановић 2021 (у штампи).

²⁹ Смићклас 1906: 414–415; Станојевић 1913: 133; Стојановић 1929: 4–6; Динић 1955: 74, 92–94; Ружичић 1962: 297–298; Мишић 1996: 52–53; Анџић 2001: 151–159; Орбин 2006: 17–21, 304–307; Мошин и др. 2011: 132, 158, 186; Равић 2013: 11–18; Порчић 2016: 213–217; 2017: 138–139, 152–153; Бујало 2019: 262, 267. Први уговор са Дубровчанима настао је најкасније у пролеће 1235. године, за Тољеновог живота. Пор-

гов већи печат је оштећен и поуздано се види само део речи „...хумск...”, али, према Павлу Анђелићу, на њему се налазила иста титула („сн печатъ велкога халѣдскога кнеза ѿндрѣѣ”).³⁰ За Андрејевог живота, спомињу се његови синови – жупани Богдан и Радослав, као и њихова властела Хумљани, а питање је јесу ли они икад наследили титулу великог кнеза после очеве смрти која се могла догодити и након 1266. године.³¹ Андрејева деца показивала су центрифугалне тенденције у односу на краља Уроша, па је тако Радослав, који је контролисао западни део Хума, сарађивао са Бугарском и Угарском против свог рођака, српског краља. У уговору са Дубровником (1254), Радослав се куне са својим Хумљанима, назива се сином кнеза Андреја хумског и обавезује се да ће Хумско кнештво бити уз дубровачко-бугарски савез.³² Са друге стране, потомци његовог брата Богдана временом су се свели на локалну властелу у Поповом пољу, јаким традиција, али релативно скромне моћи (неко време су примали тзв. хумски могориш, који је припадао господарима Хума, односно Попова).³³ Били су познати под презименом Николићи и задржали су Андрејев грб са једноглавим орлом који вероватно није био симбол Хума, већ породични амблем.³⁴ Треба поменути да је жупа Попово припадала Хуму и да је у Дубровачком статуту постојала уставна станка (пограничне пороте) са Хумљанима, а састанак се одржавао на граници, у Затону крај Ријеке Дубровачке, код цркве Св. Стефана.³⁵ Раздобље друге половине XIII века у Хумској земљи представља мрачно доба о коме се мало тога зна. Краљ Урош је уочи пада с трона тамо тражио уточиште, потомцима жупана Радослава нема трага, Бог-

чић 2017: 138–139. У уговору са Сплитом из 1241. године Андреј је „comes Andreas de Chelmo”, а у једном акту хрватског бана из 1244. године „Andrea, conte de Hulm” (SMIČKLAŠ 1906: 134, 236).

³⁰ АНЂЕЛИЋ 1970: 60–61; МОШИН и ДР. 2011: 185; ПОРЧИЋ 2017: 152–153; РАВИЋ 2013: 12.

³¹ АНЋИЋ 2001: 154–157; ПОРЧИЋ 2016: 215–219.

³² „...жупанъ Радославъ, синъ кнеза ѿндрѣѣ халѣдскога...по старомъ законѣ кон естъ меѣхъ ѿ Дубровничкомъ градомъ и меѣхъ Кнежство халѣдско...властеле халѣдци кон се клеше...” SMIČKLAŠ 1906: 559–560; СТОЈАНОВИЋ 1929: 24–28; МОШИН и ДР. 2011: 205–209; ПОРЧИЋ 2016: 215–216; 2017: 155–159; БУБАЛО 2019: 276–277. Судићи по једном споразуму између Сплићана и Дубровчана из 1265. Дубровник је, у то време, страховао од напада из Хумског кнештва („...si acciderit quod homines Ragusini dubitarent de Signoria Comitatus Chelmi, homines Spaletini venire debeant...”) – WENZEL 1870: 140; WENZEL 1873: 553.

³³ ДИНИЋ 1935: 207–223; СПАСИЋ и ДР. 1991: 193–199; ДИНИЋ 2003: 713–726; ОРБИН 2006: 189–190, 412–413.

³⁴ ДИНИЋ 1935: 209–222; ДИНИЋ 1967: 4–15; АНЂЕЛИЋ 1970: 61–62; СПАСИЋ и ДР. 1991: 193–199; ДИНИЋ 2003: 321–333, 714–725.

³⁵ СТОЈАНОВИЋ 1929: 31; ŠOLJIC I DR. 2002: 226–229; МОШИН и ДР. 2011: 337–338.

данови потомци су властела средњег и нижег ранга, а положај хумског кнеза као да ишчезава. Не стиче се утисак да су Немањићи у Хуму завели јаку управу преко представника централних власти, имајући у виду оно што се дешавало почетком XIV века, мада то није искључено.³⁶ Није познат идентитет хумске кнегиње („*comitissa de Chelmo*”), поменуте у три дубровачка документа из 1280. године.³⁷

У таквим, нејасним околностима, Хум се око 1303. нашао у експанзионистичкој агенди хрватских великаша Шубића Брибирских који су кнештво освојили, а титулу кнеза Тропоља и целе Хумске земље („*comes totius terre H[i]m*”) пре марта 1304. доделили Младину (Младену) II, сину предводника породице, хрватског бана Павла I.³⁸ Прва владавина Шубића је, чини се, окончана интервенцијом краља Милутина око 1306. године, само да би се нова офанзива десила након 1312. године. Овога пута, Шубићи су контролисали час западни, час цео Хум све до 1319. године, када су их по други и последњи пут протерале српске трупе.³⁹ Младин II који се још од 1303/1304. китио титулом хумског кнеза, тај је наслов, после дуже паузе, поново користио и 1318. називајући се хрватским и босанским баном и господином Хумске земље („*Nos Mladinus secundus Croattorum (!) et Bosne banus terreque Hlm dominus generalis*”).⁴⁰ Да ли су се Шубићи руководили само својим амбицијама или су користили контекст владавине херцега Андрије Арпадовића Хумом око 1200. или, пак, двоструко сизеренство жупана Радослава Андрејевог из 1254. није познато. Чини се, ипак, да се радило пре свега о амбицијама моћног и утицајног бана Павла I Шубића Брибирског.

Упркос победи над Шубићима, држава Немањића ускоро ће изгубити Хум. Иако се са тиме није мирила преко 20 година, тај губитак ће бити трајан. Наиме, већ од почетака владавине краља Милутина, српска држава се оријентисала према освајањима на југу тј. према византијским подручјима. Политички фрагментисани Хум, на државној периферији, оптерећен начелима обичајног права, постао је незанимљив централним властима и оне су га одлучно браниле докле тај задатак није тражио превише ангажмана.⁴¹ Бранивојевићи, вероватно локална вла-

³⁶ Мишић 1996: 53–55; АНЋИЋ 2001: 158–159, 161–163; Порчић 2016: 217–219.

³⁷ ЧРЕМОШНИК 1932: 37, 39; АНЋИЋ 2001: 159; Порчић 2016: 216–217.

³⁸ SMIČKLAŠ 1910: 80; THALLÓCZY 1914: 326; ЋИРКОВИЋ 1981: 452, 454; БУБАЛО 2019: 270.

³⁹ Динић 1961: 1–11; ЋИРКОВИЋ 1981: 454, 460, 472–474; Мишић 1996: 54–55; ОРБИН 2006: 190, 413. У историографији постоје мишљења и да су Шубићи у Хуму били присутни све време од 1303. до 1320. године (АНЋИЋ 2001: 159).

⁴⁰ SMIČKLAŠ 1910: 497.

⁴¹ ЋИРКОВИЋ 1981: 454, 460, 472–474, 499–501, 512–513, 515, 548–550.

стела и учесници успешне борбе против Шубића, почели су се, у раздобљу 1319–1326, понашати као господари Хума, иако се нису тако титулисали. Њихово самостално држање умањило је подршку српског краља, па су они убрзо дошли под удар Дубровчана и њихове коалиције у којој се нашао босански бан Стјепан II Котроманић, уз подршку угарског краља.⁴² Босанско-дубровачка коалиција заузела је 1326. целу Хумску земљу и уклањајући Бранивојевиће уклонила и немањићку власт.⁴³ Исте 1326. године, бан Стјепан се назива „Аџь свети Грѣгѣрь а зовомь бань Стѣпань синь господина бана Стѣпана по мнлостн вожнен господнн всѣмь земламь босньскнмь и болн н Усорѣ н Дольннмь краемь н Хльмьске земле господннъ”, а и Трогирани му практично у исто време пишу као „domino Stephano, libero principi et domino Voznae, Ussorae et Salae...atque terrae Chelmi comiti”.⁴⁴ Неколико година доцније, Стјепанов писар каже да његов господар држи све од Саве до мора и од Цетине до Дрине („бань Стѣпан кон дрѣжаше от Саве до морь, от Цетинне до Дринне”).⁴⁵ На великом печату бана Стјепана II, такође из друге половине 1320-их помиње се и Хумска земља („печатъ господина Стѣпана бана, свободнога господина все земле босньске, Усорске, сольске н долне кранске н все земље хльмьске”).⁴⁶ Поштујући традицију односа Дубровчана и Хумљана, односно обичаје који су између њих владали, Стјепан II је у повељи Дубровнику из 1332. омогућио дестинатарима „да живѣ Хумскомь земломь ѣ ннхъ законѣ ѣ прѣвкомь”.⁴⁷ Уз свега неколико изузетака, титулатура хумског господина остаће све до османског освајања у рукама босанских владара и великаша.

Још од времена краљева Драгутина и Милутина, јавља се заменичка интитулација у облику „краљевство ми” која је у појединим типовима докумената заменила не само набрајање земаља којима су Немањићи владали, него и целу именичку интитулацију.⁴⁸ Хум се последњи пут, игром судбине, јавља у повељи којом је, у јануару 1333. године, краљ Душан уступио Стон и Стонски рат (Пељешац) Дубровчанима, назива-

⁴² ТРПКОВИЋ 1960: 55–85; ЛуЋИЋ 1979: 307–311; ОРБИН 2006: 190–193, 413–416.

⁴³ ТРПКОВИЋ 1960: 71–82; ЋИРКОВИЋ 1964: 88–92, 362; МИШИЋ 1996: 55–58; АНЋИЋ 1997: 125–130.

⁴⁴ СМІЌКЛАС 1911: 296; МИШИЋ 1996: 112; МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ 2004: 57; МРГИЋ 2008: 12–15; БУБАЛО 2019: 262.

⁴⁵ МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ 2004: 20–23.

⁴⁶ АНЂЕЛИЋ 1970: 17. Упадљиво је да се титула на великом печату практично подудара са инскрипцијом горе поменутог трогирског документа упућеног бану Стјепану 1326. године.

⁴⁷ СТОЈАНОВИЋ 1929: 44; ТРПКОВИЋ 1964: 247–248; ПОПОВИЋ 2007: 38, 40, 43. Више о правним односима Дубровника и Босне в. РУДИЋ 2009: 217–232.

⁴⁸ ПОРЧИЋ 2012: 65–66, 78.

јући се „краљем Србије, Далмације, Дукље, Албаније, Зете, Хелманије [Хума] и Поморја” („Stephanus, Dei gratia Servie, Dalmacie, Dioclie, Albanie, Cente, Chelmenie et Maritime regionis rex”).⁴⁹ Занимљиво, та се титула јавља само у латинској верзији повеље, док у српској (сачуваној само у препису) стоји просто „Ѓтефанъ по мнлости Божнен краљъ всехъ (!) Србске земле и поморскихъ”, што је и форма потписа на обе верзије повеље.⁵⁰ Са друге стране, месец дана касније, Стон и Пељешац уступа реални поседник Хума, бан Стјепан II, називајући се „Stephanus Dei gratia banus Bosne, Sale, Uzore ac dominus generalis tocius terre Chelmi” тј. „Ѓтефанъ, по мнлости Божнен банъ Босни и Ћсори и Ѓоли и господинъ Хомскон земли”, везујући пратећи Стонски доходак за Котроманиће докле год буду држали Хумску земљу – „si ipse dominus banus et eius filii et descendentes ex linea masculina tenerent terram Chelmi” тј. „ако банъ и неговн снове и неговне снеме мѣшкон главе и не бѣдѣ господа Хомскон земли”.⁵¹

Иако се простор Хума још дуго није стабилизовао (па су стога Дубровчани 1332. покушавали да докажу да могориш треба да исплаћују локалном поповском племству – дједићима, а не краљу Рашке, бану Босне или хумском кнезу), Босна је до средине XIV века потврдила своју превласт, јер се краљ и потоњи цар Душан пре свега бавио југоисточном политиком.⁵² Хум је у босанској банској и краљевској титули истицан редовно у домаћим даровницама, а знатно ређе у краљевским уговорима са странцима где се, од времена краљевства, вероватно по узору на српску титулатуру, усталио облик „кралъ Срѣблемъ, Боснѣ и Приморню” (понекад са додатком Западних страна) тј. „rex Rascie, Bosnae Maritimarumque partium”. Тај је облик, од XV века, све чешће додатно свођен на кратку титулу „кралъ Боснѣ и к томю”.⁵³ У банским даровницама у титу-

⁴⁹ Јечменица 2010: 34–37, 39; Порчић 2017: 209, 211; Бујало 2019: 268. Душан се још и у једном писму Млечанима, из 1345. године, назива „Stephanus, Dei gratia Servie, Dioclie, Chilminie, Zente, Albanie et Maritime regionis rex....” (Порчић, Исаиловић 2019: 229–230; Бујало 2019: 268).

⁵⁰ Станојевић 1913: 149; Стојановић 1929: 49, 52; Јечменица 2010: 31–34, 39; Порчић 2017: 211–212.

⁵¹ Смицклас 1912: 77–78; Стојановић 1929: 45–46; Трпковић 1963: 39–60; Јечменица 2010а: 32–40.

⁵² Динић 1935: 214–216; Ћирковић 1964: 118–121; Мишић 1996: 58–63; Динић 2003: 719–720.

⁵³ Станојевић 1913: 125–132; 1923: 27–29; Стојановић 1929: 75–88, 175, 240, 420–426, 513–514, 554, 558; Ћирковић 1964а: 343–369; Михалчић 2008: 124–128; Драгићевић 2010: 72, 74; Исаиловић 2011: 34, 37, 40; 2014: 319–350. Тек се од времена краља Томаша јавља знатно развијенија титулатура, коришћена упоредо са сведенијом, у свечаним повељама босанских краљева, па и онима упућеним Дубровчанима, често у

ли се углавном налазила формулација „хумски господин” (нпр. „Азъ свѣтн Гръгѡръ а зовомъ банъ Стнпанъ по мнлостн Божнон господннъ свнмъ земльмъ востънскнмъ н сольскнмъ н хсорьскнмъ н Доннмъ Краемъ н вссе Хъмьскне землн господннъ”, односно „хъмьскн господннъ”), док је у краљевским даровницама преовладавао облик: „Азъ Стефанъ...по мнлостн господа Бога краљь Срѣблеиь, Босни, Приморню, Хъмьскн землн, Дольннмъ краемъ, Западннмъ странаиь, Оусорн, Солн н Подрѣнню н к томоу”.⁵⁴ Занимљив је облик који доказује да је бан за себе задржао и титулу хумског кнеза „Nos Stephanus Dei gratia banus Bosne, nec non terrarum Vsure, Salis, Dolmne, Crayne, Rame ac totius Cholm princeps et dominus” (1345).⁵⁵ Године 1354. помиње се станак све земље Босне, Доњих Краја, Загорја и Хумске земље („вн станькъ на Мнлѣхъ вссе земле Босне н Дольннхъ Кран н Загорнѣ н Хъмьске земле”)⁵⁶, а и на великом печату босанских краљева, јавља се, између осталог, легенда по којој је краљ, уједно и владар „Terre Holm”.⁵⁷

Једина два, условно речено, искушења босанском „монопољу” на Хумско кнештво десила су се након 1357. када је угарски краљ Лајош, постајући зет бана Стјепана II, као мираз добио Хум западно од Неретве и задржао га до смрти 1382. године.⁵⁸ Тако је Хумска земља подељена на босански и угарски део, а угарски је стављен под надлежност хрватско-далматинског бана, али је обновљен и положај хумског кнеза који је даван крајишким командантима који су били кастелани Омиша,

форми потписа: „Мнлостнон божноиь мнн господннъ...краљь Срѣблеиь, Босни, Приморню, Хъмьскн землн, Далъицинн, Хъвкатоиь, Доннмъ Краемъ, Западннмъ странаиь, Хсорн, Солн, Подрнню н к томоу” (СТАНОЈЕВИЋ 1913: 131–132; СТАНОЈЕВИЋ 1923: 29; СТОЈАНОВИЋ 1934: 117–118, 121, 162, 165; ЋИРКОВИЋ 1964а: 354–355, 360–361; РУДИЋ 2015: 61, 63–65; РУДИЋ 2019: 85, 87, 89–90).

⁵⁴ ŠURMIN 1898: 83, 95; СТАНОЈЕВИЋ 1913: 122–125; THALLÓCZY 1914: 7, 9, 14, 17, 23; СТОЈАНОВИЋ 1929: 44, 177, 418–419, 446, 490, 512; ТРПКОВИЋ 1964: 253–254; МИХАЉЧИЋ 2002: 119–120; РУДИЋ 2005: 176–178; 2006: 160, 162–163. Овај облик интитулације је повремено улазио и у уговоре, али у основи припада донационом обрасцу (СТАНОЈЕВИЋ 1913: 125–132).

⁵⁵ ИСАИЛОВИЋ 2019: 17, 19, 21. Употребљени су општији латински изрази „princeps” (владар) и „dominus” (господин, господар), али они не искључују могућност да је босански владар себе видео као наследника хумских кнезова (премда је најчешћи латински облик кнежевске титуле био *comes*).

⁵⁶ THALLÓCZY 1914: 23; РУДИЋ 2003: 71–74. Станак у Хуму је одржан и годину дана раније „на вѣхон на Прозраиѣ, къда господннъ банъ Тѣрѣтко гредѣше наипрво ѡ Хъмьскъ землѣ” (THALLÓCZY 1914: 20, 22; МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ 2005: 101, 103, 107–108; МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ 2005а: 116–117).

⁵⁷ ANĐELIĆ 1970: 23–30.

⁵⁸ ЋИРКОВИЋ 1964: 121–132; АНЋИЋ 1997: 153–158, 174, 177–179, 210–219; ИСАИЛОВИЋ 2019: 18–21.

надлежни уједно и за Крајину, а можда и средњодалматинска острва.⁵⁹ Хум се, уз градове Далмације, Босну и Зету, спомиње и у Вишеградском уговору између Угарске и Дубровника (1358).⁶⁰ Занимљиво је да се на положају угарског хумског кнеза нашао хрватски великаш Иван Нелипчић (1365–1372), чији је стриц био главни администратор Хума у време Шубића.⁶¹ Извесни Стјепан Прибиловић помиње се 1378. као човек хрватско-далматинског бана и војвода Хумске земље („*voivoda terre Chelmi*”).⁶² Убрзо након смрти краља Лајоша, Босна је поново контролисала цео Хум.

Други претендент на положај хумског кнеза био је српски великаш и господар простране области која се простирала од Рудника до Требиња и Конавала – кнез Војислав Војиновић.⁶³ Он се, чини се, никада није званично титулисао као хумски кнез, а држао је можда тек најисточније делове некадашње Хумске земље, и то привремено, али су се Дубровчани 1359. жалили угарском краљу да се крше одредбе Вишеградског уговора којим је угарски краљ, супротно својим реалним могућностима, предао Дубровнику још један део Хума – Сланско приморје – и да се „један рашки барон који себе назива хумским кнезом” („*regis Raxie baronem se comitem Chelmi appellanem*”) осилио, тврдећи да има подршку свог господара. Наводили су, као доказ те тврдње, да им је Војислав претио рекавши: „Ја сам хумски кнез, а Стонски рат је седиште хумског кнеза – дакле мој је” („*Ego sum comes Chelmi et punta Stagni est sedes comitum Chelmi – ita quod mea est.*”), додајући да ће им доћи на Железну плочу (предео источно од Дубровника) и напасти их.⁶⁴ Иако су се Дубровчани убрзо откупили новцем и привремено отклонили опасност, до рата је заиста и дошло нешто касније, али се завршио без промене граница (1362).⁶⁵

Све до успостављања чврсте власти краља Твртка над Сланским приморјем, Требињем, Конавлима и Драчевицом (1377), у Хуму је било тензија, иако је Твртко и пре тога имао водећу улогу. Потомци Миро-

⁵⁹ ТРПКОВИЋ 1964: 238–239; RIMONDO 1976: 493–494; АНЋИЋ 1997: 96–98, 153–158, 174, 177–179; 2001: 159–165; 2014: 35, 37–41, 45–48, 82–84, 188–191.

⁶⁰ GELCICH, THALLÓCZY 1887: 6; SMÍČIKLAS 1914: 483; JANEKOVIĆ RÖMER 2003: 11–30. У једном од сачуваних примерака се, очито погрешком, Хум наводи два пута за редом: „*terra Holm, terre Chelme*”.

⁶¹ Динић 1961: 1–11; Мишић 1996: 70–72, 110–111; АНЋИЋ 2001: 159–162; 2014: 84.

⁶² GELCICH 1896: 172; Мишић 1996: 71, 284.

⁶³ Мишић 1996: 64–67.

⁶⁴ GELCICH, THALLÓCZY 1887: 9–13; SMÍČIKLAS 1914: 600–603; Тадић 1935: 6–9.

⁶⁵ SMÍČIKLAS 1914: 587–588, 608; Мишић 1996: 64–66; Порчић 2017: 299–302.

слављеве гране Немањића – Николићи, задржали су само локални значај у области Поповог поља, а тамо су деловали и Чихорићи.⁶⁶ Ниједан од ова два рода није претендовао на титулу хумског кнеза. Титулу није узео ни синовац и наследник Војислава Војиновића – Никола Алтомановић који се сукобљавао са Санковићима из Загорја (тј. горње Неретве) око фактичке превласти над Хумом.⁶⁷ Расап Николине области од стране бана Твртка и кнеза Лазара 1373. године, коначно приклањање Санковића Котроманићима и пораз Балшића у областима око Дубровника, ставили су Хум под чврсту власт босанског краља, с тим што су Санковићи били водећи великаши региона и, уједно, последња господа која се ослањала на старе традиције хумске аутономије о којој сведоче документи, хронике, спис Мавра Орбина и дубровачки статут.⁶⁸

Казнац Санко је становнике своје области називао „Власима, Приморанима и Хумљанима”, побунивши се што му Дубровчани не дају повлашћене цене у односу на обично становништво („не кашите мнѣ цѣне чинити како Влахъ кола Приморанинъ кола Хумљанинъ, јеръ сьмь ѣ едньмъ одъ васъ”).⁶⁹ Поред Санковића, сведоци од Хумске земље на краљевским повељама били су Милатовићи, Радивојевићи (потоћи Влатковићи), Николићи (потомци Мирослава Хумског) и Семковићи, а међу сведоцима из Хума на великашким исправама били су Рупчићи и Комлиновићи.⁷⁰ Углавном се радило о властели из западног Хума, али не искључиво. Када су Санковићи 1391. допустили себи да отуђе комад државне земље и уступе Дубровчанима Конавле, започео је њихов пад. Они су тада изједначили свога оца Санка са господом рашком, босанском и хумском („господѣ рашькон и босаньскон и хумьскон, а набалштѣ нашемъ оцѣ љань-

⁶⁶ Лиречек 1892: 279–285; Тадић 1935: 299. Занимљиво је да је један од поповских Чихорића – Стјепко, истицао 1361. да је Хумљанин и тражио од хрватског бана, као управника дела Хумске земље, да се на суђењу према њему односи у складу са хумским, а не угарским, далматинским или хрватским обичајима које не познаје, јер је праведно да се свакоме суди према законима сопствене земље („et cosi domanda che misser lo ban li faza raxion secondo la usanza de tera de Chelmo, de la qual raxon uso et sa. Et che non li faza rason secondo usanza Ungarescha over de Dalmacia over de Croacia...”) (GELCICH, THALLÓCZY 1887: 29–31; GRUBER 1907: 221; Тадић 1935: 60–62; Ђирковић 1962: 108; АНЋИЋ 1997: 169; 2001: 163–164).

⁶⁷ Динић 1932: *passim*; Мијушковић 1960: 17–35; Трпковић 1964: 241–242.

⁶⁸ Мијушковић 1960: 22–37; Ђирковић 1964: 133–135, 169–172; Мишић 1996: 64–70; Орбин 2006: 58–59, 149–151, 336, 385.

⁶⁹ Стојановић 1929: 104; Смиљанић 2009: 37–38; ИСАИЛОВИЋ 2019а: 40–41.

⁷⁰ MIKLOSICH 1858: 224; Новаковић 1868: 53; ŠURMIN 1898: 97; Стојановић 1929: 556; Мишић 1996: 85–88; Михалчић 2002: 120–121; Рудић 2005: 176–177; 2006: 161–162; Смиљанић 2011: 122–123.

кѡ н вѣдѣмъ нашѣмъ родителемъ”), као држаоцима Конавала.⁷¹ Међутим, да-
ровница није имала ефекта јер су Конавле у име краља Дабише заузели
великаши Сандаљ Хранић Косача и кнез Павле Радиновић.⁷² Санкови-
ћи су имали хумски идентитет, иако Хум није био њихов завичај, нити
део њихове титуле. Грб који су користили тумачи се као сидро, као клу-
па за штављење коже, али и као монограм Хума (јер подсећа на комби-
нацију слова х, у и м).⁷³ Са друге стране, будући господар Хума, Сан-
даљ Хранић, који ће после 1404. и смрти Радича Санковића бити воде-
ћи великаш ове области, био је из горњег Подриња и све до своје смрти
1435. није се ни на који начин позвао на хумско име или традиције, бар
у познатој грађи.⁷⁴ То није учинио ни његов првобитни ментор, а ка-
снији непријатељ Хрвоје Вукчић, који је неко време држао западни
Хум.⁷⁵

После смрти херцега Хрвоја (1416), краља Остоје (1418) и војводе
Петра Павловића (1420), Сандаљ је под својом влашћу имао целу Хум-
ску земљу, осим Стона и Сланског приморја уступљених Дубровнику
1333. од стране бана Стјепана II, односно 1399. године од стране краља
Остоје.⁷⁶ Сва локална властела, називана Хумљанима, налазила се под
његовим сизеренством. Угарска је последњи пут претендовала на Хум
почетком и средином 1430-их, након што су палатин Никола Горјански
и краљ Жигмунд Луксембуршки изнели тврдњу да су Босанци окупи-
рали оно што припада Угарској, а у време краља Лајоша је било у над-
лежности хрватског бана, а то су Ливно, *Berzezhel* и Хумска земља (чи-
ни се да је то, пре свега, подразумевало западни део Хума).⁷⁷ Угарска

⁷¹ Стојановић 1929: 123–126; Миљушковић 1960: 36–42; Ћирковић 1964: 169–
172; Мишић 2008: 115–120.

⁷² Грулић 1926: 12–13, 19–20, 38, карта у прилогу; Ћирковић 1964: 169–172; Ми-
шић 1996: 72–74.

⁷³ ANDELIĆ 1970: 62–65; СПАСИЋ и др. 1991: 179–182.

⁷⁴ ТРПКОВИЋ 1964: 245–248; Мишић 1996: 74–83, 112–113; KURTOVIĆ 2009: 29–
42, *passim*.

⁷⁵ LOVRENOVIĆ 1987: 59–60, 62–64. Хрвоје Вукчић је почетком 1404. планирао да
краља Остоју замени његовим рођаком Павлом Радишићем, а обрачун је требало да се
догоди у Хумској земљи („...двингѣти вонске наше и послати є принц Перетавѡ ѡ
Хѡмѡску зем-
лѡ и тѡн ва ниде Хрнствово проѣвѣнѡи и прогалѡсти господѡнна Пѡлаа (!) Радѡнићѡвѡ
кѡралѡвѡ босѡнѡскога...”). Међутим, ти планови су промењени – ТРПКОВИЋ 1964: 250–251; ИСАИЛОВИЋ 2009: 170,
172–173, 175.

⁷⁶ KURTOVIĆ 2009: 213–217; ПОРЧИЋ, ИСАИЛОВИЋ 2019: 288–292; ИСАИЛОВИЋ 2019а:
41. Пре смрти, краљ Остоја је локалну крајинску властелу Качиће ослобађао подлож-
ништва Хумљанима, али су они, несумњиво, касније били зависни од Влатковића и
Косача (ТРПКОВИЋ 1964: 235–236).

⁷⁷ ТРПКОВИЋ 1964: 238; DÖRY et al. 1976: 416.

војска је заиста и напала Хум чим је Сандаљ умро, али су њени успеси били врло краткорочни.⁷⁸ Са друге стране, причу о давнашњем угарском сизеренству над Хумом и тргом Дријева (код Габеле, у општини Чапљина) одржавали су Дубровчани који су се на њу позивали и 1451. године, у време отпочињања рата са Стјепаном Вукчићем, у писмима угарским властима.⁷⁹

Сандаљев нећак и наследник Стјепан Вукчић Косача у почетку је, као и његов стриц, био тек велики војвода босански, али је узимањем херцешке титуле 1448. године обновио хумске традиције, назвавши се прво херцегом хумским и приморским и кнезом дринским, а затим и херцегом од Св. Саве, господарем хумским и приморским, великим војводом босанског русага, кнезом дринским итд. („Мн господињь стѣпанъ, Божниомъ мностю херцегъ оудъ Светога Саве, господарь хѹмьскн и приморскн и великн коевода рѹсага босаньскога, кнезь дриньскн и к томъ”).⁸⁰ Ту је титулу задржао до смрти 1466. године, а од 1465. и његов одметнути син Владислав се називао војводом босанским и господарем хумским и приморским („Мнолстю Божниомъ мн коевода Владисавъ, господарь хѹмскн и приморскн, коевода босанскн и веће”).⁸¹ Касније су Стјепанови синови поједноставили своју титулу називајући се просто херцезима од Св. Саве и веће.⁸² Херцег Владислав је, пак, био једини Косача који се на једном од својих печата називао „dominus Vladislavus Terre ХМ [Chum]”.⁸³ За Косаче се везује и занимљив помен питанија хумског из 1453. године када су се мирили херцег Стјепан и његов син Владислав. Оппрост су добили племенити људи Хумске земље, а дате су им гаранције да им за сваку кривицу може судити само хумски суд и питаније као што је, како се наводи, био обичај и под Сандаљем.⁸⁴ Исте године се помиње и *хумски људи*

⁷⁸ Ђирковић 1964б: 5–22; Рокан 1969: 99–103.

⁷⁹ GELCICH, THALLÓCZY 1887: 497, 507.

⁸⁰ СТАНОЈЕВИЋ 1913: 139; СТОЈАНОВИЋ 1934: 63–79; Ђирковић 1964б: 105–108; MRGIĆ-RADOJČIĆ 2004: 60–61. Занимљиво, млетачка регистрација уговора између Венеције и Стјепана Вукчића Косаче из 1445. године, титулише Косачу као „magnificus dominus Stefanus de Sochol magnus vojvoda regni Bossine ac dux terre Hummis”. Моруће је да је до регистрације дошло тек после 1448. године и да је титула тада прилагођена, али не постоје конкретни докази који би наводили на такав закључак (Порчић, Исаиловић 2019: 192, 394, 397). Неспорна латинска титула, забележена 1455. године гласила је: „Nos Stefanus Dei gratia dux Sancti Save, dominus terre Huminis Maritimarumque Partium, comes Drine ac magnus vojvoda regni Bossne” – (THALLÓCZY 1914: 175).

⁸¹ СТАНОЈЕВИЋ 1913: 140; 1923: 30–31; СТОЈАНОВИЋ 1934: 128–129.

⁸² СТАНОЈЕВИЋ 1913: 140–141; 1923: 31–32; СТОЈАНОВИЋ 1934: 131–132, 174–194.

⁸³ ANDELIĆ 1970: 78–79.

⁸⁴ „всѣмъ властеломъ и властелинѣдемъ и всаке вѣрсте людемъ Хѹмске земле...и ниниѣмъ всѣмъ племенитѣмъ людемъ Хѹмске земле и всакоѣ вѣрсте людемъ...хѹмьскн властеле и всаке вѣрсте людемъ

(„via de Chelmo”) којим се иде све до граница херцегове области са обласћу хрватско-далматинског бана Петра Таловца. Те су границе тада биле у околини реке Цетине.⁸⁵

Упркос чињеници да су признавали хумско обичајно право и користили Хум у интитулацији, Косаче су постали оснивачи Херцегове земље, потоње Херцеговине, знатно ширег појма који је обухватио све оне крајеве који су се нашли под влашћу херцега Стјепана у раздобљу пре турског освајања његових области. Појам „херцегове области” („contrada del herzeg”) постојао је и пре Турака, али су га Турци учврстили називајући вилајет, а затим и санџак као своју званичну управну јединицу, Херцег (Hersek) тј. Херцегова земља, доцније Херцеговина.⁸⁶ Хум се налазио у срцу те територије, али је чинио тек њен мањи део. Херцегова земља је, преко хумских традиција из времена немањићке државе, задржала стару поделу становништва на Србе и Влахе, чак и у позно османско време. Према тим правним категоријама, Срби су земљорадничко, а Власи сточарско становништво.⁸⁷ Херцеговачки санџак једини је познавао наведене категорије становништва, а долазило је и до необичних ситуација да је тзв. „српски попис” садржао муслиманску рају, а „влашки попис” православне и католичке влахе који су плаћали новчани порез и служили у помоћним трупама. Само на простору старог Хума јавља се и појам „српска земља”, па тако и у околини Имотског и Чапљине, те око ушћа Неретве, са значењем земље која је намењена за обраду, а не сточарење.⁸⁸

Међутим, Косаче нису последњи нетурски баштиници Хума. Штавише, турско виђење Хумске земље обликовали су Радивојевићи-Влат-

да стоје њ својнехъ правнехъ и подобниехъ законнехъ и тврѣкавахъ више реченинехъ, да не доже ни хоће нидаъ реченинедъ бити ниједно безаконье ни сѣжанствомдъ ни коомдъ нинодъ неправдомдъ, докла годѣ не би штоо сѣдъ и питање кога осѣдно по законѣ и начинѣ, како ндѣ је било за господина воеводе Сандаала тон да ндѣ је тврѣдом и правом и цело и непоретеноо за мене и за донехъ синовъ кнеза Владисава и кнеза Влатка нидаъ реченинедъ властеломдъ рѣдцинедъ и ннхъ останкѣ, докла годѣ они речени властеле и сваке врѣсте людѣе оудъ кѣдске земле наидъ сѣже вѣрноо и правом... што ми кога ннхъ сѣдъ осѣдн кѣдлана, нан ѣ велику нанѣ малаъ, да сѣ манѣ оудъ ннхъ на пѣнѣ осѣдбине по законѣ, како сѣ бнае оудъ ннхъ стрнѣ ми, господнѣ воеводѣ Сандаалу.” (СТОЈАНОВИЋ 1934: 66–68; ЂИРКОВИЋ 1962: 108–110; ТРПКОВИЋ 1964: 247, 250; МИШИЋ 1996: 99, 120; АНЋИЋ 2001: 163–164; ИСАИЛОВИЋ 2019а: 41).

⁸⁵ GELCICH, THALLÓCZY 1887: 528–530; ТРПКОВИЋ 1964: 226–230, 243–245.

⁸⁶ Динић 1940: 149–257; ТРПКОВИЋ 1964: 225–226, 232, 257–258; МРГИЋ-РАДОЈИЋ 2004: 60–61.

⁸⁷ ИСАИЛОВИЋ 2018: 271–273; ИСАИЛОВИЋ 2019а: 41.

⁸⁸ ĐURĐEV I DR. 1957: 150; АЛИЋИЋ 1985: 604–605; ИСАИЛОВИЋ 2017: 39; ИСАИЛОВИЋ 2018: 272–273; ИСАИЛОВИЋ 2019а: 41.

ковићи, босанска властела из западног Хума.⁸⁹ Блиско повезани са Котроманићима, они су јачали свој утицај крајем XIV и почетком XV века, угрожавајући Косаче кад год су могли, иако су им били потчињени дуго времена. Још је Вељан Трпковић (Атанасовски) приметио да се временом, током XV века, појам Хумске земље све више почео везивати за простор око саме Неретве и западно од ње, а пре свега за области Влатковића који су, у поређењу са Косачама, били ближи хумским традицијама.⁹⁰ Користећи Хум у својој властеоској идеологији, предводник браће Влатковића – Иваниш, почео се од 1452. називати „воевода Иванншъ...мнлостню Божьюмъ воевода хѹмьскн” или, просто, „Мн воевода Иванншъ Хѹмскн”, а на латинском „Johannes Humski perpetuus comes de Wrathar ac vauvoda terre Humie et de Hliuna”.⁹¹ Сва његова бројна браћа су, пак, најкасније од 1470-их почела користити придевак Хумски који им је практично постао презиме, па су се називали и потписивали само као Жарко Хумски, Тадија Хумски, Августин Хумски итд. („Мнлостью Божью (!) мн воевода Иванншъ и воевода Жарко и воевода Агѹстннъ и воевода Тадинъ Хѹмьскн”).⁹² Због тога су Турци, који су тада довршавали освајање Херцеговине, управо за област Влатковића везивали појам нахија Хум (Хумска земља).⁹³ И на печатима су Иваниш и Августин користили наслов војводâ Хума или просто Хумских („voivode Chulmi”, „Ioanis Chom”, „voivode Chumini”).⁹⁴ Августин је, штавише, као некадашњи фрањевац, дао име једном делу западне Херцеговине који је био под влашћу њега и његове породице – та се област од краја XV века називала Августиновом Хумском, а у турском управном систему нахијом Фрагустин (по фра Августину).⁹⁵ Лавирајући између Угарске и Турске Влатковићи су се одржали све до 1528. године када је са историјске позорнице нестао послед-

⁸⁹ КОВАЧЕВИЋ 1888: 199–214; ДИНИЋ 1935: 251–257; АТАНАСОВСКИ 1979: према регистру; АНЋИЋ 2001: 74–82, 145–146, 173–176; ДИНИЋ 2003: 750–755; ЗИЉИЋ 2014: 105–138; ИСАИЛОВИЋ, ЈАКОВЉЕВИЋ 2020 (у штампи).

⁹⁰ ТРПКОВИЋ 1964: 236–238, 243–245, 247.

⁹¹ THALLÓCZY 1914: 429; LASZOWSKI 1917: 119–120; СТОЈАНОВИЋ 1934: 133–135, 139.

⁹² FRAKNOI 1891: 89–90; СТОЈАНОВИЋ 1934: 139–145; ТРПКОВИЋ 1964: 249; ИСАИЛОВИЋ, ЈАКОВЉЕВИЋ 2012: 45, 55–56.

⁹³ ТРПКОВИЋ 1963а: 229–237; 1964: 256–258; АЛИЋИЋ 1985: 89–95. Прелазак дела Влатковића у службу Угарске, довео је до местимичног везивања њихове области за Хрватску, у складу са организацијом из раздобља Лајоша Великог („in Cheruatia Cum-scha Hemglia”) (ТРПКОВИЋ 1964: 237; АНЋИЋ 2001: 173).

⁹⁴ ANDELIĆ 1970: 65–69.

⁹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defterleri 987, 29–35; KLAİC 1897: 27; ИСАИЛОВИЋ, ЈАКОВЉЕВИЋ 2020 (у штампи).

њи познати мушки члан ове породице – Петар Павловић, навођен у изворима као „војвода хумски и Крајине” („*vojvoda cumschi et Craine*”).⁹⁶

На крају се може закључити да је Захумље (Хум) експлицитно постало део српске владарске титуле у XIII веку, а да је Хумска земља задржала извештан ниво локалног идентитета и самоуправе под Мирославићима, блиским рођацима Немањића, и под локалном властелом. Правне традиције које су постојале између Дубровника и хумских господара биле су изразито важне, па се стога Хум јавља у титулатури немањићких владара скоро искључиво у повељама које се тичу Хумске земље, Хумске епископије и Дубровника. Хрватске претензије на Хум почетком XIV века вероватно нису имале никакве везе са титулом коју је крајем XII века понео угарски краљевић и хрватски херцег Андрија, већ са амбицијама породице Шубића Брибирских. Претензије су касније обновљене кроз привремену угарску власт над западним Хумом од 1357. па барем до 1382. године. Босански владари су додали Хум у своју титулатуру чим су заузели територију Хумске земље око 1326. и сви који су након тога седели на босанском престоу користили су наведену титулатуру сразмерно доследно у даровницама, док је та пракса била мање заступљена у међународним уговорима из времена Босанског краљевства, можда зато што је Хум био подведен под појам „Приморје”. Великаши који су контролисали Хум у време босанске власти имали су различит однос према хумским традицијама. Санковићи из Загорја су их делимично користили, док Косаче нису, све до времена када је Стјепан Вукчић Косача преузео титулу херцега и у њен опширни облик привремено унео помен Хума. Последња властеоска породица која се отворено позивала на хумски идентитет били су Радивојевићи-Влатковићи. Османлије су њихове области сматрале Хумском земљом у ужем смислу, док су ширу територију тј. област Косача, називали Херцеговом земљом или Херцеговином, што је термин који је и данас у употреби.

ИЗВОРИ

- ДРАГИЧЕВИЋ 2010: Павле Драгичевић. Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини. *Грађа о прошлости Босне* 3, 69–80.
- ИСАИЛОВИЋ 2009: Невен Исаиловић. Уговор херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића и Дубровчана о савезу против босанског краља Стефана Остоје. *Сџари српски архив* 8, 167–181.
- ИСАИЛОВИЋ 2011: Невен Исаиловић. Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенику. *Грађа о прошлости Босне* 4, 31–47.

⁹⁶ Рудић 2012: 49–60.

- ИСАИЛОВИЋ 2019: Невен Исаиловић. Повеља бана Стјепана II Котроманића кнезу Ивану Неличчићу. *Грађа о прошлости Босне* 12, 9–39.
- ЈЕЧМЕНИЦА 2010: Дејан Јечменица. Прва стонска повеља краља Стефана Душана. *Сџари српски архив* 9, 25–50.
- ЈЕЧМЕНИЦА 2010а: Дејан Јечменица. Стонска повеља бана Стефана II Котроманића. *Грађа о прошлости Босне* 3, 29–46.
- КУНЧЕР 2009: *Gesta regum Sclavorum*. I. Превела Драгана Кунчер. Београд: Историјски институт.
- МИХАЉЧИЋ 2002: Раде Михаљчић. Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу. *Сџари српски архив* 1, 117–129.
- МИХАЉЧИЋ 2008: Раде Михаљчић. Повеља Стефана Остоје Дубровчанима. *Грађа о прошлости Босне* 1, 123–135.
- МИШИЋ 2008: Синиша Мишић. Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику. *Сџари српски архив* 7, 113–127.
- МОШИН И ДР. 2011: Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*. Књига 1 (1186–1321). Београд: Историјски институт.
- МРГИЋ 2008: Јелена Мргић. Повеља бана Стјепана II Котроманића којом даје кнезу Вукославу Хрватинићу жупе Бањицу и Врбању. *Грађа о прошлости Босне* 1, 11–22.
- МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ 2004: Јелена Мргић-Радојчић. Повеља Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу. *Сџари српски архив* 3, 19–33.
- МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ 2005: Јелена Мргић-Радојчић. Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу. *Сџари српски архив* 4, 99–114.
- МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ 2005а: Јелена Мргић-Радојчић. Повеља бана Твртка Котроманића којом даје „вјеру господску” кнезу Влатку Вукославићу. *Сџари српски архив* 4, 115–118.
- НОВАКОВИЋ 1868: Стојан Новаковић. Повеља краља босанскога Стјепана Остоје војводи Хрвоју и сину му Балши године 1400, 8. децембра, *Гласник Српској ученој друштва* 23, 48–53.
- ОРБИН 2006: Мавро Орбин. *Краљевство Словена*. Зрењанин–Београд: Sezam Book.
- ПОПОВИЋ 2007: Раде Поповић. Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника. *Сџари српски архив* 6, 35–54.
- ПОРЧИЋ 2017: Небојша Порчић. *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића*. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- ПОРЧИЋ, ИСАИЛОВИЋ 2019: Небојша Порчић, Невен Исаиловић. *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*. Београд: Архив Србије.
- РАВИЋ 2012: Ивана Равић. Уговор хумског кнеза Мирослава и Дубровчана. *Сџари српски архив* 11, 11–23.
- РАВИЋ 2013: Ивана Равић. Две повеље хумског кнеза Андреја Дубровчанима. *Сџари српски архив* 12, 9–19.
- РУДИЋ 2003: Срђан Рудић. Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу. *Сџари српски архив* 2, 69–83.
- РУДИЋ 2005: Срђан Рудић. Повеља краља Стефана Дабише кћерци Стани. *Сџари српски архив* 4, 173–192.
- РУДИЋ 2006: Срђан Рудић. Повеља краља Стефана Дабише браћи Семковић. *Сџари српски архив* 5, 157–171.

- РУДИЋ 2015: Срђан Рудић. Повеле краља Стефана Томаша Доротеји Благајској. *Грађа о прошлости Босне* 8, 59–72.
- РУДИЋ 2019: Срђан Рудић. Повеле краља Стефана Томаша синовима Иваниша Драгишића. *Грађа о прошлости Босне* 12, 81–94.
- РУЖИЧИЋ 1962: Гојко Ружичић. Три старе српске повеље. *Зборник [Маџице српске] за филологију и лингвистику* 4–5, 291–299.
- СМИЉАНИЋ 2009: Аранђел Смиљанић. Писмо жупана Санка Милтеновића Дубровчанима. *Грађа о прошлости Босне* 2, 35–44.
- СМИЉАНИЋ 2011: Аранђел Смиљанић. Повеле војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посједо браћи Ђурђевићима. *Грађа о прошлости Босне* 4, 117–135.
- СТОЈАНОВИЋ 1927: Љубомир Стојановић. *Стари српски родослови и лејојиси*. Београд: Српска краљевска академија.
- СТОЈАНОВИЋ 1929: Љубомир Стојановић. *Старе српске повеље и писма*. I/1. Београд–Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- СТОЈАНОВИЋ 1934: Љубомир Стојановић. *Старе српске повеље и писма*. I/2. Београд–Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- ТАДИЋ 1935: Јорјо Тадић. *Писма и ујутјива Дубровачке републике*. Књига I. Београд: Српска краљевска академија.
- ФЕРЈАНЧИЋ 1959: *Византијски извори за историју народа Југославије*. 2. Обрадио Божидар Ферјанчић. Београд: Српска академија наука, Византолошки институт.
- ЧРЕМОШНИК 1932: Грегор Чremoшник. *Канцелариски и ношарски списи 1278–1301*. Београд: Српска краљевска академија.
- ШИШИЋ 1928: Фердо Шишић. *Лејојис Поја Дукљанина*. Београд: Српска краљевска академија.
- *
- ALIČIĆ 1985: Ahmed S. Aličić. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. Sarajevo: Orijentalni institut.
- ANČIĆ 2014: Mladen Ančić. Registar Splitskog kaptola. *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 20, 27–230.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defterleri 987
- DÖRY ET AL. 1976: *Decreta regni Hungariae = Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Editors Ferenc Döry, György Bónis, and Vera Bácskai. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ĐURĐEV I DR. 1957: *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovачki, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*. Priredili Branislav Đurđev, Nedim Filipović, Hamid Hadžibegić, Muhamed Mujić, Hazim Šabanović. Sarajevo: Orijentalni institut.
- FRANKÓI 1891: *Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos pontifices datae et ab eis acceptae = Mátyás király levelezése a római pápakkal 1458–1490*. Szerk. Vilmos Frankói. Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája.
- GELCICH 1896: *Monumenta Ragusina. Liber reformationum*. 4 (1364–1396). Edidit Joseph Gelcich. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- GELCICH, THALLÓCZY 1887: József Gelcich, Lajos Thallóczy. *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*. Budapest: Magyar tudományos akadémia.
- LASZOWSKI 1917: Emilij Laszowski. Prilozi za povijest bosanskih porodica. *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva* 19, 117–120.
- LUČIĆ 1979: Josip Lučić. Nov podatak o Branivojevićima. *Historijski zbornik* 31–32, 307–311.
- MIKLOSICH 1858: Franz Miklosich. *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii*. Vienna: Guilelmus Braumüller.

- MORAVCSIK, JENKINS 1967: *De administrando imperio* / Constantine Porphyrogenitus. Greek text edited by Gyula Moravcsik; English translation Romilly James Heald Jenkins. Washington: Dumberton Oaks Center for Byzantine Studies.
- ORBINI 1601: Mauro Orbini. *Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro: Appresso Girolamo Concordia.
- РАЧКИ 1875: Franjo Rački. Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III g. 1220, *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 7, 53–56.
- SMIČIKLAS 1904: Tadija Smičiklas. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 2. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SMIČIKLAS 1905: Tadija Smičiklas. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 3. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SMIČIKLAS 1906: Tadija Smičiklas. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 4. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SMIČIKLAS 1910: Tadija Smičiklas. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 8. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SMIČIKLAS 1911: Tadija Smičiklas. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 9. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SMIČIKLAS 1912: Tadija Smičiklas. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 10. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SMIČIKLAS 1914: Tadija Smičiklas. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 12. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ŠOLJIĆ I DR. 2002: *Statut grada Dubrovnika*. (Prir. Ante Šoljić, Zdravko Šundrica, Ivo Veselić). Uvodna studija Nella Lonza. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku.
- ŠURMIN 1898: Đuro Šurmin. *Hrvatski spomenici*. I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- WENZEL 1870: Gusztáv Wenzel. *Árpádkori új okmánytár = Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. 8. Pest: Eggenberger Ferdinánd M. Akadémiai Könyvtárusnál.
- WENZEL 1873: Gusztáv Wenzel. *Árpádkori új okmánytár = Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. 11. Budapest: Eggenberger Ferdinánd M. Akadémiai Könyvtárusnál.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АТАНАСОВСКИ 1979: Вељан Атанасовски. *Паг Херцеговине*. Београд: Народна књига и Историјски институт Београд.
- БЕШИЋ И ДР. 1967: Зарије Бешић, Драга Гарашанин, Милутин Гарашанин, Јован Ковачевић. *Историја Црне Горе*. Књига 1: Од најстаријих времена до краја XII вијека. Титоград: Редакција за историју Црне Горе.
- БУБАЛО 2019: Ђорђе Бубало. Територијална компонента краљевске титуле Немањића. *Краљевство и архиепископија у српским и њоморским земљама Немањића*. Уредници Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић. Београд: Српска академија наука и уметности и др., 245–290.
- ГРУЈИЋ 1926: Радослав Грујић. Конавли под разним господарима од XII до XV века, *Споменик Српске краљевске академије* 66, 1–121.
- ДИНИЋ 1932: Михаило Ј. Динић. *О Николи Алџомановићу*. Београд: Српска краљевска академија.
- ДИНИЋ 1935: Михаило Динић. Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провижиун браће Влатковића, *Глас Српске краљевске академије* 168, 203–257.

- Динић 1940: Михаило Динић. Земље херцега Светога Саве. *Глас Српске краљевске академије* 182, 149–257.
- Динић 1955: Михаило Динић. Три повеле из исписа Ивана Лучића. *Зборник Филозофског факултета у Београду* 3, 69–94.
- Динић 1961: Михаило Динић. Comes Constantinus. *Зборник радова Византолошког института* 7, 1–11.
- Динић 1967: Михаило Динић. *Хумско-ћребињска власнела*. Београд: Научно дело и Српска академија наука и уметности.
- Динић 2003: Михаило Динић. *Из српске историје средњег века*. Приредио Властимир Ђокић, Београд: Equilibrium.
- Живковић 2006: Тибор Живковић. *Порирећи српских владара (IX–XII век)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ивановић 2021: Милош Ивановић. Историја Хумске епископије у средњем веку. *Епархија Захумско-Херцеговачка кроз историју*. Мостар: Епархија Захумско-Херцеговачка и Приморска, у штампи.
- ИСАИЛОВИЋ 2014: Невен Исаиловић. *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду. (докторска дисертација у рукопису, доступна на линку: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:9326/bdef:content/get>).
- ИСАИЛОВИЋ 2018: Невен Исаиловић. Помени српског имена у средњовековним босанским исправама. *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*. (Уред. Зорица Никитовић). Бања Лука – Источно Сарајево: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци и др., 261–282.
- ИСАИЛОВИЋ, ЈАКОВЉЕВИЋ 2020: Невен Исаиловић, Александар Јаковљевић. Нека разматрања о Влатковићима, Крајини и Заострогу. *Сјоменица академика Ђуре Тошића*. Бања Лука и Београд: Академија наука и умјетности Републике Српске и др. (у штампи).
- ЈАНКОВИЋ 1985: Марија Јанковић. *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*. Београд: Народна књига и Историјски институт Београд.
- ЈИРЕЧЕК 1892: Константин Јиречек. Властела хумска на натпису у Величанима. *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини* 4, 279–285.
- КОВАЧЕВИЋ 1884: Љубомир Ковачевић. Запон хумског кнеза Петра. *Сјаринар Српског археолошког друштва* 1, 110–118.
- КОВАЧЕВИЋ 1888: Љубомир Ковачевић. Знамените српске властеоске породице средњег века. *Годишњица Николе Чујића* 10, 199–214.
- МИЛУШКОВИЋ 1960: 17–35. Јованка Мијушковић. Хумска властеоска породица Санковићи. *Историјски часопис* 11, 17–54.
- МИШИЋ 1996: Синиша Мишић. *Хумска земља у средњем веку*. Београд: DBR International Publishing.
- ПОРЧИЋ 2012: Небојша Порчић. *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду. (докторска дисертација у рукопису, доступна на линку: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:6351/bdef:Content/download>)
- ПОРЧИЋ 2016: Небојша Порчић. Прилог историографским портретима хумског кнеза Мирослава и његових потомака. *Сјоменица др Тибора Живковића*. (Уред. Ирена Р. Цвијановић). Београд: Историјски институт, 203–220.
- РУДИЋ 2009: Срђан Рудић. Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника. *Средњовековно право у Срба у оцледу историјских извора: зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009*. (Уред. Сима Ђирковић, Коста Чавошки). Београд: Српска академија наука и уметности, 217–232.

- РУДИЋ 2012: Срђан Рудић. Петар Павловић – војвода Хумски и Крајине. *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 7, 49–60.
- СПАСИЋ И ДР. 1991: Душан Спасић. Александар Палавестра, Душан Мрђеновић. *Родословне таблице и грбови српских династија и власиеле*. Београд: Вата.
- СТАНОЈЕВИЋ 1913: Станоје Станојевић. Студије о српској дипломатици: 2. Институтација. *Глас Српске Краљевске академије* 92, 110–162.
- СТАНОЈЕВИЋ 1923: Станоје Станојевић. Студије о српској дипломатици: 13. Потпис. *Глас Српске Краљевске академије* 106, 22–49.
- ТРПКОВИЋ 1960: Вељан Трпковић. Бранивојевићи. *Историјски гласник* 3–4, 55–85.
- ТРПКОВИЋ 1963: Вељан Трпковић. Око „уступања” Стона и Пелешца Дубровчанима (1326–1333). *Историјски гласник* 1, 39–60.
- ТРПКОВИЋ 1963а: Вељан Трпковић. Вилајет Приморје. *Годишњак Друштва историјара Босне и Херцеговине* 14, 229–237.
- ТРПКОВИЋ 1964: Вељан Трпковић. Хумска земља. *Зборник Филозофској факултету у Београду* 8/1, 225–260.
- ЋИРКОВИЋ 1962: Сима Ћирковић. „Верна служба” и „вјера господска”. *Зборник Филозофској факултету у Београду* 6/2, 95–112.
- ЋИРКОВИЋ 1964: Сима Ћирковић. *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: Српска књижевна задруга.
- ЋИРКОВИЋ 1964а: Сима Ћирковић. Сугуби венац: прилог историји краљевства у Босни. *Зборник Филозофској факултету у Београду* 8/1, 343–370.
- ЋИРКОВИЋ 1964б: Сима М. Ћирковић. *Херцег Стефан Вукчић Косача и његова доба*. Београд: Научно дело и Српска академија наука и уметности.
- ЋИРКОВИЋ 1981: *Историја српског народа*. Књига 1: од најстаријих времена до Маричке битке (1371). (Уред. Сима Ћирковић). Београд: Српска књижевна задруга.
- ЋИРКОВИЋ 1998: Сима М. Ћирковић. „Насељени градови” Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација. *Зборник радова Византолошкој институцији* 37, 9–32.
- *
- АЊЋИЋ 1997: Младен Ањчић. *Putanja klatna: Ugarsko-Hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*. Zadar – Mostar: ZIRAL – Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru.
- АЊЋИЋ 2001: Младен Ањчић. *Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- АНЂЕЛИЋ 1970: Павло Анђелић. *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- ВЕЛАЈ 2017: Јурај Велај. A Gold Annular Brooch with an Inscription of Grand Duke Petar of Hum. *Зборник Народног Музеја – Београд*, 23/1 (Археологија), 369–385.
- ГРУБЕР 1907: Дана Грубер. Далмација за Лудовика I. 1358–1382. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 168, 163–240.
- ИСАИЛОВИЋ 2017: Neven Isailović. Legislation Concerning the Vlachs of the Balkans Before and After Ottoman Conquest: An Overview. *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of Ottoman Rule*. (Editors Srđan Rudić, Selim Aslantaş). Belgrade: Institute of History and Yunus Emre Enstitüsü, 25–42.
- ИСАИЛОВИЋ 2019: Neven Isailović. Bosnia and Croatia-Dalmatia in the Late Middle Ages. A Historical Perspective. *Medieval Bosnia and South-East European Relations. Political, Religious, and Cultural Life at the Adriatic Crossroads*. (Editors Dženan Dautović, Emir O. Filipović, Neven Isailović). Leeds: ARC Humanities Press, 5–52.

- ISAILOVIĆ 2019a: Neven Isailović. Pogled iznutra i pogled sa strane – percepcija srednjovjekovne bosanske države i njenih stanovnika u domaćim i stranim izvorima. *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive – zbornik radova*. (Ured: Elmedina Duranović, Enes Dedić, Nedim Rabić). Sarajevo: Institut za historiju, 33–57.
- ISAILOVIĆ, JAKOVLJEVIĆ 2012: Neven Isailović, Aleksandar Jakovljević. Srednjovjekovno Brečvo i Polje Kanjane. Još jedan pokušaj ubikacije. *Povijesni prilozi*, 43, 31–58.
- JANEKOVIĆ RÖMER 2003: Zdenka Janeković Römer. *Višegradski ugovor. Temelj Dubrovačke republike*. Zagreb: Golden marketing.
- KLAIĆ 1897: Vjekoslav Klaić. Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 130, 1–85.
- KURTOVIĆ 2009: Esad Kurtović. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- LOVRENOVIĆ 1987: Dubravko Lovrenović. Istočni Jadran u odnosima između Hrvoja Vukčića i Sandalja Hranića na prelazu iz XIV. u XV. stoljeće. *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 27, 55–66.
- Mrgić-Radojčić 2004: Jelena Mrgić-Radojčić. Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State. *Istorijski časopis*, 51, 43–64.
- RAČKI 1881: Franjo Rački. Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni obseg i narod. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 56, 63–140.
- RISMONDO 1976: Vladimir Rismondo. Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima iz druge polovine XIV. i početka XV. stoljeća. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 14–15, 487–496.
- ROKAI 1969: Petar Rokai. Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435–1437). *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 12/1, 89–109.
- THALLÓCZY 1914: Ludwig von Thallóczy. *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. München und Leipzig: Duncker und Humblot.
- ZILIĆ 2014: Adis Zilić. Vlatkovići od progonstva sa baština 1456. do pada Počitelja 1471. godine. *Osmansko osvajanje bosanske kraljevine*. Sarajevo: Institut za istoriju, 105–138.

Neven Isailović

HUM AND THE LAND OF HUM IN THE TITLES OF RULERS AND MAGNATES IN THE MIDDLE AGES

Summary

The paper analyses references on Zahumlje, Hum and the Land of Hum that appear in mediaeval documentary sources, primarily as part of the titles of pre-Nemanjić Serbian rulers, the main ruling line and close relatives of the Nemanjić dynasty, Croatian magnates of the Šubić Bribirski family, Bosnian bans and kings from the Kotromanić dynasty, and Bosnian magnates (primarily the families Sanković, Kosača, and Radivojević-Vlatković). Data from the titles, as well as from the *dispositio* formula, are contextualised with additional comments on the historical circumstances in which the documents were created, and on the other references to Hum in these documents. On the basis of charters, letters, chancery/ notarial and sigilographic sources of various provenances, along with additional consultation of narrative sources and Ottoman registers (*defters*), it has been determined who claimed the right to rule over Hum, i.e. the Land of Hum in the Middle Ages and on what basis, as well as

which state's identity and legal traditions in that region were the longest lasting and who were the heirs of the political identity of Hum in the mediaeval and early Ottoman period. A very brief passage is also dedicated to the construction of the notion of Herzegovina, which, despite the different spatial framework, will eventually completely suppress the notion of the Land of Hum as a political and geographical region. It is concluded that Zahumlje/Hum explicitly became a part of the Serbian rulers' title in the 13th century, retaining a certain level of local identity and self-government under the Miroslavićs, close relatives of the Nemanjić dynasty, and under local noblemen. The legal traditions which existed between Dubrovnik and the lords of Hum were very important and that is why Hum appears in the title of the Nemanjić rulers almost only in the charters relating to the region of Hum, Hum bishopric and Dubrovnik – such an emphasis on the Nemanjićs' rule over Hum was considered necessary. The Croatian claim on Hum in the early 14th century probably had nothing to do with the claim of the Hungarian duke Andrew from the late 12th century, but rather with the ambitions of the Šubić Bribirski family. The claims were later renewed due to the temporary rule of Hungary (through Croatian administration) in Western Hum from 1357 to at least 1382. The Bosnian rulers added Hum to their title as soon as the territory was annexed circa 1326 and all successive occupants of the Bosnian throne used it consistently in grants, but much less in international treaties from the period of the Bosnian Kingdom, since the region of Hum was probably included in the notion of "Primorje" (Maritime Parts). The magnates who controlled Hum during Bosnian rule had a different attitude towards the traditions of the Land of Hum. The Sankovićs from Zagorje used these traditions in part, while Kosače did not use them at all until Stjepan Vukčić, after assuming the ducal title, partially and briefly introduced Hum in his full title. The last noble family who actively connected itself with the identity of Hum was the Radivojević-Vlatković family. The Ottomans considered their territory as the Land of Hum proper, while they called the wider area, namely the territory of the Kosača family, the Land of Herceg or Herzegovina, a term which is still in use.

Key words: Hum, Land of Hum, Zahumlje, Serbs, Croats, Bosnia (mediaeval), Middle Ages, documents, intitulation, diplomatics.

Историјски институт
Београд
neven.isailovic@ib.ac.rs

